

PERSPECTIVA

LEGNICKIE STUDIA TEOLOGICZNO-HISTORYCZNE

Rok XVI 2017 nr 1 (30) s. 182-194

MIROSŁAW RUCKI*

MICHAEL ABDALLA*

ZARYS HISTORII KOŚCIOŁÓW WSCHODU

Obecnie wiedza o Kościołach skupiających natywnych użytkowników języka aramejskiego (dialektu syriackiego) jest bardzo niewielka i ogranicza się przeważnie do wąskich środowisk orientalistycznych. Tymczasem rola, jaką Kościoły te odegrały w rozwoju chrześcijaństwa i cywilizacji światowej, jest ogromna. Największe z nich to Kościół Syriacko-Pravosławny należący do grupy Orientalnych Kościołów Pravosławnych oraz Asyryjski Kościół Wschodu, który nie pozostaje w jedności z żadnym innym Kościołem¹. Kościoły te przyczyniły się do chrystianizacji i rozwoju narodów Bliskiego Wschodu i Azji, wychodząc daleko poza ramy swojego kręgu kulturowego i językowego.

Zastanawiając się nad Kościołem jako wspólnotą wierzących, należy zwrócić uwagę na aspekt historycznego stawania się, aspekt nieziennej istoty Kościoła oraz na aspekt wbudowywania się w przyszłość². Historia Kościoła niewątpliwie ma swoje korzenie w historii judaizmu, a powstanie Kościoła miało miejsce w Jerozolimie w dniu żydowskiego święta Szawuot (Pięćdziesiątnicy – Kpł 23,15-16; Dz 2,1). Przez kilka czy kilkanaście lat Kościół wzrastał w środowisku wyłącznie

* Mirosław Rucki – doktor habilitowany, inżynier, Wyższe Seminarium Duchowne Towarzystwa Chrystusowego w Poznaniu; e-mail: miroslaw.rucki@gmail.com.

* Michael Abdalla – doktor habilitowany, profesor Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu, Zakład Badań Porównawczych nad Kulturą; e-mail: masatur@amu.edu.pl.

¹ R.G. ROBERSON. *Chrześcijańskie Kościoły Wschodnie*. Bydgoszcz 1998 s. 247.

² B. DROŹDŹ. *Niektóre paradygmaty ewangelizacyjne*. „Perspectiva” 12:2013 nr 1 s. 20-30.

żydowskim (jeśli nie liczyć Samarytan, którzy należeli do nieuznanej przez Żydów sekty judaizmu), również w diasporze. Krótco po śmierci i zmartwychwstaniu Chrystusa we wspólnocie żydowskiej w Damaszku wyodrębniła się grupa wyznawców Chrystusa (Dz 9,2). Prawdopodobnie była bardzo liczna i znacząca, skoro Sanhedryn wytypował rabina Szaula (św. Pawła), dając mu uprawnienia do aresztowania ludzi według własnego uznania. Dopiero na przełomie lat 30./40. I w. powstała w Antiochii pierwsza wspólnota składająca się z nawróconych pogan. Do tej wspólnoty, kierowanej przez apostołów, odwołują się Kościoły Wschodu, uważając ją za początek swojej historii. Faktem niezaprzeczalnym jest, że już w pierwszych latach Ewangelia była głoszona na terenie Syrii³.

1. OD PIERWSZEJ WSPÓLNOTY DO ZAKOŃCZENIA REDAKCJI NOWEGO TESTAMENTU

Warto wspomnieć na początku o pewnej „prehistorii” Kościoła na Wschodzie, czyli o dwóch wzmiankach biblijnych sugerujących przygotowanie gruntu pod przyjęcie chrześcijaństwa. Jedna dotyczy „mędrców ze Wschodu” (Mt 2,1-12), a druga słuchaczy Jezusa „z całej Syrii” (Mt 4,24).

Według asyryjskich podań magowie (zwani w tradycji europejskiej trzema królami), którzy złożyli Chrystusowi dary, mieli pochodzić z terenów Mezopotamii, opanowanych wówczas przez Persów. Po drodze do Jerozolimy mieli przejeżdżać przez zamieszkały przez Asyryjczyków region Tur Abdin. W wiosce Hah, gdzie się zatrzymali – jak głosi tradycja – zbudowano pierwszy w Tur Abdinie kościół⁴. Nawet przyjmując legendarny charakter tych informacji, należy przyznać, że takie przekazy świadczą o łatwości przyjmowania przesłania Ewangelii przez Asyryjczyków oraz znajdowania wspólnych punktów w historii zbawienia.

Pierwszy okres historii Kościołów Wschodu, jaki można wyodrębnić, to czasy apostołskie, które trwały prawie do końca I w. i zakończyły się wraz ze śmiercią św. Jana Apostoła w latach 90. Przyjmuje się, że w tym czasie zostały spisane księgi Nowego Testamentu, a tradycja podaje szereg miejsc, gdzie powstały wspólnoty chrześcijańskie założone przez Dwunastu:

³ P. SINISCALCO [i in.]. *Starożytne Kościoły Wschodnie*. Kraków 2013 s. 147.

⁴ Informacje o pochodzeniu Magów (asyr. *Mghusze*), ich roli i miejscu w asyryjskiej tradycji religijnej zob. M. ABDALLA. *Z kręgu folkloru chrześcijańskich Asyryjczyków*. „Literatura Ludowa” 4(6):1988 s. 63-76; S. KAŁUŻYŃSKI. *Tradycje i legendy ludów tureckich*. Warszawa 1986 s. 86-90. Pisane źródła asyryjskie wspominają kościół w Hah od V w. W tej miejscowości w latach 1050-1660 była siedziba biskupa. 25 maja 2016 r. kościół został uszkodzony w wyniku wybuchu terrorysto-samobójcy, zabijającego pięć osób. Zob. <<http://www.express.co.uk/news/world/676521/World-s-oldest-church-three-wise-men-suicide-bomber-five-killed> [dostęp: 2 sierpnia 2016].

- św. Andrzejowi przypisuje się założenie wspólnot w wielu miejscach na terenie dzisiejszej Grecji i Turcji, a nawet na Krymie i nad Dnieprem (podobno miał dotrzeć nawet do dzisiejszego Kijowa);
- św. Jakub (brat św. Jana Apostoła) zginął śmiercią męczeńską w Jerozolimie jako pierwszy z apostołów (Dz 12,2) i nie zdążył założyć żadnej wspólnoty;
- św. Jan Ewangelista był przywódcą wspólnoty chrześcijańskiej w Efezie; jemu przypisuje się autorstwo pięciu ksiąg Nowego Testamentu;
- św. Filip prowadził prace ewangelizacyjne, zakładając wspólnoty w Galilei, Grecji, Azocie, Syrii, Lidii, Azji Mniejszej;
- św. Bartłomiej (utożsamiany z Natanaelem z J 1,45-46) około 50 r. rozpoczął podróż ewangelizacyjną do Indii i Persji. Na ten temat jest interesująca wzmianka u Euzebiusza z Cezarei⁵. Píše on, że pod koniec II w. niejaki Pantajnos z aleksandryjskiej akademii chrześcijańskiej dotarł do Indii, gdzie istniały już Kościoły założone przez Bartłomieja Apostoła. Tradycja przypisuje mu również ewangelizację na terenach Persji i Armenii (Kościół ormiański wymienia go wśród swoich pierwszych biskupów), a także w Edessie;
- św. Tomasz (zwany Bliźniakiem) dotarł do Malabaru w Indiach (stan Kerala) i założył tam Kościół syro-malabarski, istniejący do dziś;
- św. Mateusz Ewangelista, według Klemensa Aleksandryjskiego, przez 15 lat głosił Ewangelię w Judei i Galilei, a potem udał się do innych krajów, m.in. do Syrii i Persji⁶;
- św. Jakub (brat Pański, autor Listu Jakuba) według tradycji pozostawał w Jerozolimie, gdzie poniósł śmierć męczeńską ok. 62 r.; jemu przypisuje się również autorstwo anafory, będącej podstawą dla wielu innych późniejszych anafor;
- św. Juda Tadeusz (autor Listu Judy) jest kluczową postacią w historii chrześcijaństwa Edessy, nawet jeśli przyjmiemy za większość naukowców, że korespondencja Jezusa Chrystusa z królem Edessy Abgarem Ukamą nie jest faktem historycznym; niezbitym faktem jednak jest zniszczenie budynku kościelnego w Edessie w czasie powodzi w 202 r., czyli budynek ten musiał powstać już w II w.⁷;
- św. Szymon (Gorliwy), jak podają legendy, głosił Ewangelię Chrystusa w całej północnej Afryce, od Egiptu po Libię, i dotarł nawet do Wysp Brytyjskich. Jednak najbardziej trwały ślad jego działalności pozostał w Abchazji – w XI w. cała Abchazja, Osetia i Iberia wyznawały chrześcijaństwo i oddawały cześć pochowanemu tutaj apostołowi Szymonowi Gorliwemu, uważanemu za pierwszego biskupa tej wspólnoty;

⁵ EUZEBIUSZ Z CEZAREI. *Historia kościelna* V, 3-10.

⁶ P.CZ. BOSAK. *Postacie Biblii. Słownik – konkordancja*. Pelplin 2012 s. 256.

⁷ SINISCALCO. *Starożytne Kościoły Wschodnie* s. 151.

- św. Szymon Piotr (Kefas) był pierwszym z apostołów, który skierował przepowiadanie do pogan w osobie Korneliusza i jego rodziny (Dz 10,1-48) i razem z Janem wybrał się do Samarii w celu udzielenia tamtejszym wiernym chrztu w Duchu Świętym (Dz 8,14-15). Później posługiwał wśród wiernych pochodzenia żydowskiego i pogańskiego w Antiochii, gdzie doszło do starcia ze św. Pawłem (Gal 2,11). Tradycja podaje, że zginął śmiercią męczeńską w Rzymie w czasach Nerona; dzisiejszy patriarcha ekumeniczny Bartłomiej uważa się za 270. następcę bp. Stachysa, ustanowionego w Bizancjum przez św. Piotra;
- wybrany zamiast Judasza św. Maciej (Dz 1,23), jak głosi Tradycja, razem z Piotrem udał się do Antiochii Syryjskiej na początku lat 50., a w latach późniejszych ewangelizował Kapadocję i Macedonię; razem z Andrzejem Apostołem odwiedził Edesę i Sebastę. Ostatnim miejscem pracy ewangelizacyjnej Macieja Apostoła był region nazywany Kołchidą w dzisiejszej Gruzji. Bardzo rozpowszechniony jest tam jego kult, związany również z miejscem męczeństwa i pochówku w Apsare (obecnie Gonio koło Batumi)⁸.

Łatwo zauważyć, że apostołowie w większości poświęcili się pracy misyjnej na Wschodzie (w znacznej mierze aramejskojęzycznym), prawie nie odwiedzając hellenistycznej Europy. Postaciami z tego okresu, które również odegrały kluczową rolę w historii chrześcijaństwa Wschodu, są św. Marek, założyciel Kościoła w Aleksandrii, i Mar Mari, jeden z 70 uczniów Jezusa Chrystusa, któremu przypisuje się udział w utworzeniu anafory Addaja i Mariego. Anafora ta, znana od czasów starożytnych, jest jedną z trzech będących obecnie w użyciu w Kościołach tzw. nestoriańskich⁹. Na rozwój Kościoła w Antiochii nie mogła nie wpłynąć też znaczna grupa wiernych pochodzenia żydowskiego, która przybyła tutaj po upadku Jerozolimy w 70 r.¹⁰

Nie sposób także pominąć takich osób, jak Abgar Ukama, legendarny król Edessy, który był pierwszym władcą chrześcijańskim na świecie, czy św. Tekla. Legenda o św. Tekli mówi, że pochodziła ona z Ikonium, gdzie słuchała przemówień św. Pawła. Po nawróceniu była zmuszona do ucieczki, a jej ocalenie wiąże się z cudem, jaki miał miejsce w Ma'aluli (dzisiejsza Syria), gdzie Tekla zamieszkała, obecnie jest tam klasztor pod jej wezwaniem¹¹. Choć historycy kwestionują samo istnienie tych osób¹², w umysłach wiernych na Wschodzie od wieków są to

⁸ *Православная энциклопедия*. Т. 13. Ред. Патриарх Кирилл. Москва 2006 s. 352-387.

⁹ Reforma liturgiczna przeprowadzona przez biskupa Niniwy Isho'yahba III (+659) ograniczyła użycie anafor do trzech, jedną z nich jest anafora Addaja i Mariego. S.P. BROCK. *A Brief Outline of Syriac Literature*. Baker Heel 1997 s. 54.

¹⁰ A.S. ATIYA. *Historia Kościołów Wschodnich*. Warszawa 1979 s. 149.

¹¹ E. PARZYSEK. *Legends of Christians from Syria*. W: Świat arabski. Kultura i polityka. Red. E. Machut-Mendecka, K. Pachniak. Warszawa 2012 s. 307-314.

¹² Kwestionowanie to nie zawsze jest zasadne, a dowody archeologiczne nieraz zaskakująco potwierdzają tradycje Kościoła. Na przykład turecka gazeta "Hurriyet" niedawno podała informację

postacie realne, związane z konkretnym czasem i miejscem, które odegrały ważną rolę w rozwoju wspólnot ich Kościołów.

R.S. Stafford wykazuje, że chrześcijaństwo rozprzestrzeniło się na Wschodzie o wiele szybciej niż na Zachodzie. Faktem historycznym jest istnienie kwitnącej wspólnoty chrześcijańskiej w Babilonie w latach 80. I w. Wydaje się, że jeszcze szybciej chrześcijaństwo zostało przyjęte w północnej części Mezopotamii, w dolinie Niniwy¹³. Z kolei M. Moosa twierdzi, że chrześcijaństwo dotarło do gór Libanu już w I w., ale zakorzeniło się tam dopiero w IV w.¹⁴

2. STULECIA II-IV

Na początku drugiego stulecia Kościoł na terenie dzisiejszej Syrii, Turcji i Iraku istniał i funkcjonował w wielu miejscach. Są dane dotyczące urzędowania biskupa w mieście Bez Zabdai (Azach) w Tur Abdinie w 120 r.¹⁵ Z kolei w 134 r. przyjął chrześcijaństwo książę Rakbat, władca położonej nad Tygrysem krainy Adiabene¹⁶. O istnieniu w tym okresie wspólnoty chrześcijańskiej w Edessie świadczy *Inskrypcja Abercjusza* oraz Euzebiusz z Cezarei, który wspomina, że tutejszy Kościół napisał list do Rzymu, zabierając głos w sprawie świętowania Wielkanocy¹⁷. Syryjskie dzieło *Kroniki miasta Arbela* wymieniają jako pierwszego biskupa tego miasta Pekidę (104-114) ustanowionego przez Addaja (Tadeusza) Apostoła. W pierwszej połowie III w., według kronikarza, na Wschodzie pracowało ponad 20 biskupów; wymienia on takie ich siedziby, jak: Bet Zabdai (Azach), Karka de-Bet Slok (Kirkuk), Kaszkar, Bet Lapat, Hormizd-Ardaszir (al-Ahwaz), Perat Maiszan, Hanita, Herbat-Gallal, Arzun, Bet Nikator (Nikatoropolis), Bet Szarkard, Bet Meskane, Hulwan, Bet Qatraje, Bet Hazzaje, Bet Dailomaje oraz Sziggar¹⁸.

Jest to okres, w którym Kościoły Wschodu żyły pod panowaniem Imperium Rzymskiego i Perskiego (do 226 r. imperium Partów, a potem Sasanidów). Jest to czas jedności Kościoła powszechnego pod względem teologicznym, mimo pojawiających się herezji, z których najgroźniejszą był arianizm. W 325 r. odbył się synod „ekumeniczny” w Efezie, którego postanowienia zostały zaakceptowane przez wszystkie Kościoły Wschodu.

o odkryciu grobowca rodziny króla Abgara w Urfie (Edessa). Zob. <<http://www.hurriyetdailynews.com/worlds-largest-necropolis-in-turkeys-southeast.aspx?pageID=238&nID=101419&NewsCatID=375>> [dostęp 3 sierpnia 2016].

¹³ R.S. STAFFORD. *The Tragedy of the Assyrians*. Piscataway 2006 s. 17.

¹⁴ M. MOOSA. *The Maronites in History*. Piscataway 2005 s. 21.

¹⁵ H. HOLLERWEGER. *Lebendiges Kulturerbe: Turabdin*. Linz 1999 s. 14.

¹⁶ W.H. CARROL. *Historia chrześcijaństwa*. T. 1. Wrocław 2009 s. 485.

¹⁷ SINISCALCO. *Starożytne Kościoły Wschodnie* s. 151.

¹⁸ *The Chronicle of Arbela*. Transl. P. Kawerau, T. Króll. Lovanii 1985 s. 20.

Przez przeszło 300 lat na terenie Persji chrześcijaństwo nie doznawało masowych prześladowań, choć o wrogości lokalnych władz i pogańskich społeczności wspominają różne dokumenty¹⁹. Początki panowania Sasanidów zaznaczyły się serią zorganizowanych prześladowań chrześcijan, które osiągnęły apogeum w czasach Szapura II w połowie IV w. Na terenie Imperium Rzymskiego z kolei prześladowania wybuchały za Septymiusza Sewera (193-211), Maksymina Traka (235-238), Decjusza (249-251), Dioklecjana (284-305)²⁰. Po edykcji mediolańskim z 313 r., zarządzającym nawet zwrot skonfiskowanych nieruchomości Kościołowi²¹, chrześcijaństwo na terytorium podległym Rzymowi cieszyło się większą swobodą niż na Wschodzie.

W omawianym okresie na Wschodzie powstały wielkie ośrodki chrześcijaństwa: na terenie Imperium Rzymskiego w Edessie (dzisiejsza Urfa w Turcji), w Nisibis (do 363 r.), Serug, Amid (dziś Dyarbakir w Turcji); na terenie Persji w Seleucji-Ktezyfonie, Nisibis (po 363 r.), Arbela, Karka-d-Slokh (dzisiejszy Kirkuk w Iraku), Beth Lapat (inna nazwa: Gundeszapur), Karka-d-Ledan, Qatar. Rozwijało się życie monastyczne; do dziś funkcjonuje założony w 397 r. klasztor Mor Gabriel w Tur Abdinie. Monastycyzm syryjski tego okresu ma własne tradycje, niezależne od ruchów rozwijających się w tym samym czasie w Egipcie. Niestety tradycje te uległy w większości zapomnieniu w okresach późniejszego wpływu tradycji egipskiej na mnichów syryjskich²².

Niezmiernie ważnym osiągnięciem cywilizacyjnym tego okresu było utworzenie przez Kościoły Wschodu pierwszych na świecie „akademii” – ośrodków nauki, kultury i tolerancji: Nisibis (dziś Nusaybin w Turcji), Edessa²³ (obecnie Urfa na południu Turcji), Aleksandria (Egipt), Antiochia (Antakya w Turcji). Niestety fakt ten jest mało znany i często pomijany²⁴. A przecież już w IV w. działały w tych miastach uczelnie o wysokich standardach naukowych, wzorowane na najstarszej szkole w Nisibis. Do ciekawostek należy fakt, że już wtedy rok akademicki został podzielony na dwa semestry, między którymi miała być przerwa wakacyjna, w czasie której studenci mogli zarobić na swoje utrzymanie (stanowiła o tym

¹⁹ Np. *Kroniki miasta Arbela* mówią o cierpieniach, jakich doznawał bp Pekida (†114) od swoich krewnych oraz o torturowaniu i zabójstwie bp. Szemszona (†123) przez księcia podburzonego przez magów zoroastryjskich.

²⁰ Z. ZIELIŃSKI. *Historia Kościoła – odbicie rzeczywistości Bożej w świecie*. Poznań 2011 s. 14-15.

²¹ M. BANASZAK. *Historia Kościoła katolickiego*. T. 1. Warszawa 1986 s. 118.

²² W. HARMLESS SJ. *Desert Christians: An Introduction to the Literature of Early Monasticism*. New York 2004 s. 427.

²³ W tym mieście działał i zakończył swój żywot św. Efrem (306-373).

²⁴ Na przykład popularna *Historia chrześcijaństwa w Indeksie geograficznym* w ogóle nie zawiera hasła «Nisibis», a w tablicy chronologicznej umiejscawia powstanie uniwersytetów w połowie XII stulecia. *Historia chrześcijaństwa*. Red. T. Dowley. Warszawa 2002 s. 15-16.

reguła piąta *Statutu świętej szkoły miasta Nisibis*²⁵). Dziś jedyny ślad po chrześcijańskiej przeszłości miasta stanowi nieczynny kościół św. Jakuba Nisibińskiego²⁶. Notabene wspomniany *Statut*, napisany na przełomie V/VI w., już w 542 r. został przetłumaczony na łacinę i zainspirował mnicha Kasjodora do utworzenia podobnej uczelni w Rzymie. Planu tego nie udało się zrealizować, ale w swoim klasztorze w Vivarium mnich wprowadził obowiązkowe zajęcia z teologii i nauk świeckich²⁷.

Na rozwój literatury syriackiej w tym okresie największy wpływ wywierały czynniki związane ze starożytną Mezopotamią, włączając w to literaturę w starszych od edesseńskiego (syriackiego) dialektach aramejskich, a także z judaizmem, przede wszystkim biblijnym, ale również w pewnym stopniu rabinicznym. W ośrodkach mezopotamskich bowiem (np. Pumbedita, Nehardea, Sura) w tym czasie powstawały akademie rabiniczne, w których spisywano *Gemarę* Talmudu Babilońskiego²⁸. W mniejszym stopniu literatura syriacka ulegała wpływom greckim, który jednak stopniowo narastał²⁹.

3. STULECIA V-VII

Największym i najbardziej bolesnym wydarzeniem dla chrześcijaństwa, szczególnie wschodniego, w tym okresie była schizma po soborze efeskim (431) i chalcedońskim (451). Ze względu na sytuację polityczną biskupi perscy nie mogli uczestniczyć w obradach i nie zaakceptowali postanowień synodu. Nastąpił rozłam, po którym wybuchły krwawe prześladowania. Władza cesarska odegrała znaczącą negatywną rolę w tych wydarzeniach.

Powstały trzy nawzajem zwalczające się Kościoły: melchicki (dosł. «królewski»), który przyjął narzuconą przez cesarza definicję chrystologiczną, nestoriański, który uznał za właściwą definicję zaproponowaną przez Nestoriusza, i monofizycki (jakobicki), który pozostał przy własnym rozumieniu chrystologii. Jeśli chodzi o nazewnictwo, to zarówno nestorianie, jak i jakobici uważają nazwy swoich Kościołów za nieadekwatne, ponieważ nie są naśladowcami ani Nestoriusza, ani Jakuba. Jak mówią, Nestoriusz nie był ich patriarchą i nawet nie nauczał w ich języku, ale przynajmniej mu rację, Kościół nestoriański po prostu nie wydał na niego anatemy. Natomiast jakobici noszą to imię nie dlatego, że Jakub Baradeusz był

²⁵ Polskie tłumaczenie tego dokumentu można znaleźć w pracy: N. PIĞULEWSKA. *Kultura syrijska we wczesnym średniowieczu*. Warszawa 1989 s. 101-120.

²⁶ Na dziedzińcu kościoła prowadzono w 2004 r. prace wykopaliskowe.

²⁷ A. VÖÖBUS. *The contribution of ancient Syrian Christianity to the west European culture*. "Journal of Assyrian Academic Society" 2:1988 s. 8-14.

²⁸ *Jewish Encyclopedia*. <<http://www.jewishencyclopedia.com/articles/710-academies-in-babylonia>> [dostęp 20 kwietnia 2016].

²⁹ BROCK. *A Brief Outline of Syriac Literature* s. 9.

założycielem ich Kościoła, ale dlatego, że przyczynił się on do odrodzenia Kościoła po krwawych prześladowaniach ze strony władz bizantyjskich.

Polemiki dotyczące natury Chrystusa i innych zagadnień teologicznych wpłynęły pozytywnie na rozwój piśmiennictwa kościelnego, które wydało wiele listów i traktatów na ten temat. Literatura syriacka w tym okresie ulega znacznej hellenizacji, trwającej aż do VII w., a monastycyzm syryjski obrał kierunki wyznaczone przez autorytety egipskie dzięki żywej wymianie z klasztorami w Egipcie. VI i VII w. to czas rozkwitu życia monastycznego; powstało wiele nowych klasztorów, zwłaszcza w rejonie Nisibis w Tur Abdinie oraz w dolinie Niniwy w dzisiejszym Iraku północnym. Są świadectwa występowania wspólnot monastycznych jakobickich i nestoriańskich w V i VI w. na terenie całego Kościoła używającego języka syriackiego. Zdarzało się, że w ramach „rywalizacji” obok klasztoru jednej wspólnoty powstawał „dla równowagi” klasztor drugiej³⁰.

Ten okres to również złoty wiek nauki i życia akademickiego. Szkoła Nisibińska osiągnęła w VI w. szczyt swojej sławy i wpływu na chrześcijaństwo Wschodu. P. Tarrazi akcentuje, że między IV a VIII w. Asyryjczycy posiadali na terenie Mezopotamii blisko 50 szkół wyższych i szczegółowo omawia 9 z nich³¹.

4. STULECIA VII-XIII

W VII stuleciu w Kościołach nestoriańskich reforma liturgiczna przeprowadzona przez biskupa Niniwy Isho'yahba III (†659) ograniczyła użycie anafory do trzech, jedną z nich jest wspomniana już anafora Addaja i Mariego. W Kościele antiocheńskim natomiast funkcjonowało ich już około 40, a nowe anafory wciąż powstawały aż do XVI w.³²

Okres obejmujący wieki VII-XIII to czas narastającej dominacji islamu na Bliskim Wschodzie. Kościoły Wschodu znalazły się pod panowaniem władców Omajadzkich (VII-VIII w.), Abbasydów (750-około 1100), Seldżuków (na terenie Turcji w XI-XII w.) i Mongołów (od w. XIII). Jednocześnie trwał rozwój wspólnot chrześcijańskich (nestoriańskich i jakobickich), które stanowiły ogromną większość w chrześcijaństwie syriackojęzycznym. Prowadzona była skuteczna ewangelizacja w Azji, szczególnie w Indiach i w Chinach³³. Kościół w Indiach ciągle utrzymywał kontakty z nestoriańskim patriarchą Seleucji-Ktezyfonu.

³⁰ J.W. ŻELAZNY. *Monastycyzm syryjski i mezopotamski w ujęciu ks. Stefana Siwca*. W: *Historia monastycyzmu orientalnego*. Red. A. Uciecha. Katowice 2014 s. 59-69.

³¹ P. TARRAZI. *Asr as-syrian ad-dahabi (Złoty wiek asyryjskich chrześcijan)*. Aleppo 1979 s. 11-15.

³² MOR IGNATIUS APHREM I BARSAUM. *Geschichte der syrischen Wissenschaft und Literatur*. Wiesbaden 2012 s. 45-47.

³³ ROBERSON. *Chrześcijańskie Kościoły Wschodnie* s. 26.

Dla Kościołów będących w opozycji do cesarstwa bizantyjskiego był to początkowo czas wytchnienia od prześladowań. Kalifowie stwarzali warunki do rozwoju nauki i literatury, dbając jednak o stopniową islamizację i arabizację podbitych terytoriów. Z drugiej strony wspólnoty chrześcijańskie, szczególnie arabskie, ulegały przymusowej islamizacji, rozpoczętej na Półwyspie Arabskim jeszcze za życia Mahometa. Jak wiadomo, chrześcijańskie miasto Nadżran w Jemenie otrzymało ultimatum „islam albo śmierć” już w 631 r., a zmuszeni do emigracji chrześcijanie z Nadżranu poddawani byli ciągłej presji i stopniowo przechodzili na islam. Na podstawie dzieła Al-‘Ayeba³⁴ można poznać sytuację innych chrześcijan Półwyspu Arabskiego:

Członkowie chrześcijańskiego plemienia Banū Nağya w Omanie przyjęli islam, ale po śmierci Mahometa powrócili do chrześcijaństwa. Kiedy dowiedzieli się o bezkompromisowości następców Mahometa, opuścili Oman i uciekli do Persji. Tam dopadło ich wojsko muzułmańskie i wycięło w pień. Jedną z ostatnich informacji o chrześcijaństwie w Arabii pochodzi z roku 676 i dotyczy reorganizacji diecezji w Katarze i wyznaczenia metropolity imieniem Giwargis³⁵.

Zaczynając od VIII w. coraz więcej pisarzy syryjskich preferowało język arabski; jednocześnie dzięki intensywnej pracy tłumaczy chrześcijańskich zwiększyła się dostępność dawnych dzieł, które ukazywały się teraz w języku arabskim. Najbardziej znaną postacią był Hunayn ibn Ishaq, który tłumaczył dzieła z greki na syriacki, a potem z syriackiego na arabski. Wiele z tych tekstów zostało przetłumaczonych w XII w. z arabskiego na łacinę, dzięki czemu Zachód je odzyskał.

W wyniku przywrócenia części Syrii przez Cesarstwo Bizantyjskie, ponownie zwiększył się wpływ greckiego języka i kultury, szczególnie w zakresie liturgii. Dotyczy to wszystkich Kościołów syriackich, a w największym stopniu melchickich. Krucjaty z kolei (1096-1270) przyniosły pierwsze od wieków bezpośrednie kontakty Kościołów Wschodu z Zachodem. W tym okresie nastąpiło przyjęcie przez Kościół maronicki zwierzchnictwa Rzymu.

Do końca XIII w. język syriacki prawie całkowicie został wyparty z literatury melchickiej i maronickiej.

5. STULECIA OD XIII (PO NAJEŻDZIE MONGOLSKIM) DO XVIII W.

W połowie XIII w. Mongołowie zdobyli Iran, a w 1258 r. również Bagdad. W akcie desperacji kalif al-Mustasim poprosił Makikę II, patriarchę Asyryjskiego Kościoła

³⁴ S.B. AL-‘AYEB. *Al-Masihyya al-‘arabiyya wa tatawwuratuha, Dar at-Tali’a li at-Tiba’a wa an-Našr*. Bejrut 1998 s. 132-148.

³⁵ M. ABDALLA. *Losy chrześcijan himjaryckich jemeńskiego miasta Nadżran (VIX w.) w źródłach arabskich i asyryjskich*. W: *Arabowie – Islam – Świat*. Red. M.M. Dziekan, I. Kończak. Łódź 2008 s. 557-569.

Wschodu, by podjął się negocjacji pokojowych z chanem Hülägi³⁶. Dzięki temu, że główną żoną chana była chrześcijanka Dokuz Khatun, masakry nie dotknęły chrześcijan, a patriarcha Makika otrzymał jeden z pałaców kalifa na swoją nową rezydencję. Pojawiła się nadzieja na wyzwolenie z opresji islamskiej – w latach 1260/1261 asyryjski dowódca Samdaq stanął na czele powstania w Mosulu i jako nowego władcę ustanowił chrześcijanina Zakiego. Aż do 1289 r. chrześcijanie sprawowali w Mosulu władzę, prawdopodobnie mając nadzieję na zbudowanie w sojuszu z chanatem państwa chrześcijańskiego w Mezopotamii.

Jednak pod koniec XIII w. tron objął Il-Chan Ghazan (1295-1304), który z buddyzmu przeszedł na islam. Rozpoczęły się krwawe masakry chrześcijan, żydów, zoroastrian i buddystów, szczególnie ucierpieli mnisi, a świątynie wszystkich niemuzułmańskich wyznań były niszczone³⁷. Sytuację chrześcijan nieco złagodziły plany Il-Chana dotyczące sojuszu z krajami Europy i podjęte w 1299 r. wysiłki dyplomatyczne³⁸.

Prześladowania Kościoła i masakry wznowiły się po objęciu władzy przez chrześcijanina Oljeitu (1304-1316), który wkrótce przeszedł na islam. Jednak dopiero Tamerlan (1370-1405) zadał cywilizacji chrześcijaństwa asyryjskiego śmiertelny cios³⁹. Bezlitośnie mordując tysiące chrześcijan i żydów, Tamerlan zniszczył chrześcijaństwo na rozległych terenach Azji Środkowej. Kościół przetrwał jedynie w niedostępnych dla niego rejonach Kurdystanu, Irańskiego Azerbejdżanu, Armenii i Kerali, wracając na ziemie, gdzie było krzewione od samego początku. W XV w. padła też struktura organizacyjna Kościoła Wschodu, rozpoczęła się walka o fizyczne przetrwanie.

W połowie XVII w. utworzono katolicki patriarchat syryjski w Aleppo i zapoczątkowano niechlubny proces romanizacji syryjskich chrześcijan. Bardzo trafnie scharakteryzował działalność misjonarzy zachodnich wśród Asyryjczyków rosyjski wicekonsul generał R.I. Termen:

Wszyscy przybywający do nich obcokrajowcy usiłują nauczać ich religii chrześcijańskiej – tej religii, za którą oni znoszą wszystkie nieszczęścia i niedolę. Religii, którą oni kochają tak bardzo, że pragnąc ją zachować uciekli do najbardziej niedostępnych wąwozów, w najdziksze góry, uciekli z gorących wiecznie kwitnących równin Mezopotamii w zimne, wysokie góry zasypane przez pół roku śniegiem. Religii, która ich zjednoczyła i dała im zdolność wytrwania

³⁶ CH. BAUMER. *The Church of the East*. London – New York 2008 s. 223.

³⁷ *Tamże* s. 226.

³⁸ W tym czasie bp Mar Abdiszo bar Bericha (†1318), jeden z ostatnich wielkich pisarzy syryjskich, napisał swoją pracę *Perła* oraz zrobił zestawienie znanych sobie prac w języku syriackim.

³⁹ BAUMER. *The Church of the East* s. 233.

i znoszenia wszystkich nieszczęść. Religii, którą oni rozpowszechnili po całej Azji aż do Chin⁴⁰.

Osoby, które przeszły na katolicyzm, były nazywane przez jakobitów *maghlu-bin* (arab. «zwycięzeni»). Dawna liturgia św. Jakuba została przyjęta przez Rzym w tym samym oryginalnym dialekcie Edessy, z niewielkimi dodatkami akcentującymi supremację papieską.

6. WIEKI XIX I XX

W XIX w. z kolei pojawili się na Bliskim Wschodzie misjonarze protestancy z USA, którzy w pewnym stopniu przyczynili się do odrodzenia języka i kultury Asyryjczyków. Również anglikanie rozpoczęli wśród chrześcijan syryjskich działalność edukacyjną. Jednak później protestanci podejmowali również próby nawracania ich na swoją doktrynę⁴¹.

W XIX w. Rosja jawiła się jako mocarstwo zdolne do wyzwolenia chrześcijan Orientu spod władzy osmańskich ciemnych. Szczególnie nestorianie wiązali z nią duże nadzieje, wysyłając jeden po drugim apele do cara, a także emigrując do Rosji i często przechodząc na wiarę prawosławną. W Urmii utworzono prawosławne Centrum Misyjne z drukarnią i 40 parafiami, skupiającymi kilkadziesiąt tysięcy wyznawców. Jednak wobec braku oczekiwanego wyzwolenia rozczarowani konwertyci powrócili do dawnego wyznania⁴².

Na działalność misjonarzy zagranicznych osłabiającą Kościoły Asyryjczyków nałożyły się kolejne masakry ze strony muzułmanów, szczególnie w r. 1843 i 1933 w Iraku oraz w latach 1894-1896 i 1915-1920 w Turcji.

Od czasów I wojny światowej i tragicznych dla Asyryjczyków wydarzeń rozpoczęło się masowe uchodźstwo chrześcijan ze Wschodu. W nowych krajach zamieszkania zaczęły powstawać nowe parafie, a z czasem również biskupstwa⁴³. Jednocześnie istnienie wspólnot chrześcijańskich w Syrii i Iraku jest poważnie zagrożone z powodu trwających wojen i próby przywrócenia kalifatu przez Państwo Islamskie. Podejmowane przez ISIS działania są kontynuacją dzieła Tamerlana, który dokonał fizycznej eksterminacji chrześcijan we wszystkich krajach, gdzie sięgała jego władza.

⁴⁰ Р.И. Термен. *Отчет о поездке в санджак Хеккиари. Ванского вилайета, в 1907 году.* Тифлис 1910 s. 54-55.

⁴¹ АТІУА. *Historia Kościołów Wschodnich* s. 185-189.

⁴² *Tamże* s. 242-244.

⁴³ Aktualną listę diecezji Syriackiego Kościoła Prawosławnego można znaleźć na stronie: <<http://sor.cua.edu/ChTod/index.html>>, zaś Asyryjskiego Kościoła Wschodu na stronie: <https://en.wikipedia.org/wiki/Assyrian_Church_of_the_East> [dostęp 19 kwietnia 2016].

Pod koniec XX w. nastąpiło też pojednanie i wzajemne uznanie Kościołów rzymskokatolickiego i obu Kościołów Wschodu. W czerwcu 1984 r. Jan Paweł II i patriarcha Mor Ignatius Zakka I Iwas ogłosili Wspólne Wyznanie Wiary⁴⁴. Obie strony uznały tajemnicę „[...] Słowa Bożego, które przybrało ciało i stało się człowiekiem prawdziwym”. Natomiast 11 listopada 1994 r. Jan Paweł II, biskup Rzymu i papież Kościoła katolickiego, oraz Jego Świątobliwość Mar Dinkha IV, katolikos-patriarcha Asyryjskiego Kościoła Wschodu, podpisali *Wspólną deklarację chrystologiczną Kościoła katolickiego i Asyryjskiego Kościoła Wschodu*⁴⁵.

Dawne spory doprowadziły do potępienia osób lub formuł. Duch Pański pozwala nam dzisiaj lepiej zrozumieć, że podziały wywołane w ten sposób były w dużej mierze skutkiem nieporozumień. Niezależnie jednak od różnic chrystologicznych, jakie istniały w przeszłości, dzisiaj wyznajemy wspólnie tę samą wiarę w Syna Bożego, który stał się człowiekiem, abyśmy mogli stać się dziećmi Bożymi mocą Jego łaski.

PODSUMOWANIE

Jedność Kościoła nie stanowi tylko jednego z jego atrybutów, ale należy do jego istoty⁴⁶. Św. Paweł ujął to w obrazie członków jednego ciała:

Tak więc, gdy cierpi jeden członek, współcierpią wszystkie inne członki; podobnie gdy jednemu członkowi okazywane jest poszanowanie, współwesołą się wszystkie członki. Wy przeto jesteście Ciałem Chrystusa i poszczególnymi członkami (1 Kor 12,26-27).

Chrześcijaństwo na Wschodzie rozwinęło się wcześniej i szybciej niż w Europie, m.in. dzięki językowi aramejskiemu używanemu zarówno przez apostołów, jak i przez większość mieszkańców Mezopotamii i Syrii. W okresie świetności Kościoły Wschodu obejmowały większe terytorium i skupiały więcej wiernych niż Kościół w Europie. Obecnie znalazły się w sytuacji bliskiej fizycznej zagładzie.

Wydaje się, że przyszłość w dużej mierze zależy od nas: czy Kościół Europy podzieli los Kościołów Wschodu, pozostając jedynie garstką prześladowanych wyznawców Chrystusa, czy też udzieli im wsparcia, pomagając utrzymać się w ojczystych krajach i odbudować (przynajmniej częściowo) dawną świetność? Perspektywa teologiczna napawa nadzieją, skoro wierzymy, że Chrystus jest

⁴⁴ Y. TAHINCIOGLU. *The Syriac People*. Istanbul 2011 s. 106.

⁴⁵ Dokument w polskim tłumaczeniu jest dostępny np. na stronie: <<http://ekumenizm.wiara.pl/doc/377291.Wspolna-deklaracja-chrystologiczna-Kosciola-katolickiego-i>> [dostęp 19 kwietnia 2016].

⁴⁶ Z. GLAESER. *Jedność Kościoła w perspektywie dokumentu «Ku wspólnej wizji Kościoła»*. „Studia Oecumenica” 14:2014 s. 29-44.

Panem historii i obserwujemy – wydawać by się mogło niemożliwe – akty pojednania i budowania braterskich relacji między siostrzanymi przecież Kościołami.

AN OUTLINE HISTORY OF EASTERN CHURCHES

S u m m a r y

The paper is a short review of the history of the Oriental Churches, starting with 12 Apostles up to the beginning of 21st century. Spread of Christian civilization of the East (Asia Minor, North Africa, Syria and Mesopotamia) took place earlier and was faster than it was in Europe. The centuries from 5th to 7th were the “golden age” of the Oriental Churches, but today’s radicalization of Islam and the wars in Iraq and Syria threaten the very existence of Christianity in the region. However, the mutual movement towards unity and reconciliation between Eastern and Western Churches provide some hope for the future.

Słowa kluczowe: Kościoły Orientu, Asyryjczycy, akademie chrześcijańskie, język syriacki.

Key words: Oriental Churches, Assyrians (Syriacs), christian universities, syriac language.